

Wittenberger-katekismen i Danmark og Norge

Hvordan en krypto-calvinsk katekismus gik over til den lutherske ortodoksi.

af *Jens Glebe-Møller*

I 1579 udgav det teologiske fakultet i Wittenberg en katekismus til latinskolebrug, »sammendraget af det corpus doctrinæ christianæ, som hyldes og forsvares af kirkerne i Sachsens og Meissens egne, der er underlagt kurfyrsten af Sachsens herredømme«. En af hovedmændene bag katekismen var Caspar Peucer, Melanchthons svigersøn. Peucer var inspektør for latinskolerne i Kursachsen og havde åbenbart konstateret, at der var brug for en lærebog, som i sværhedsgrad lå mellem Luthers lille katekismus og Melanchthons »Examen ordinandorum«. I hans opdrag skrev wittenberger-professoren Christoph Pezel da lærebogen, som hele fakultetet tilsluttede sig i en fortale, der var forfattet af Peucer selv.¹

Imidlertid var lærebogen også et led i Peucers og Pezels forsøg på at bringe en moderat »philipisme« til sejr i Tyskland – gerne i forbindelse med de reformerte. Et af de mange teologiske stridspunkter siden Luthers opgør med Zwingli drejede sig som bekendt om forståelsen af nadveren: i hvilken forstand er Kristus til stede i nadveren?

For de »rationalistisk« tænkende reformerte eller philipister var det en given sag, at Kristi tilstedeværelse i nadveren måtte være af åndelig art. Kristus var jo nu engang faret legemligt op til himlen og kunne derfor ikke samtidigt være legemligt til stede i nadveren. Sådan tænkte Peucer og Pezel også, og det gav sig i katekismen udslag i drøftelsen af himmelfarten (under gennemgangen af trosbekendelsen). Det hedder her (i oversættelse fra den latinske tekst):

»I Acta 1 beskrives historien om opstigelsen. Mens de stirrede blev han opløftet, og en sky skjulte ham for deres øjne. Og i Acta 3. Kristus skal optages i himmelen indtil tiderne, da alt skal genoprettes. Men opstigelsen forstås som bogstaven lyder både om legemet og om den legemlige lokalisering. Opstigelsen var synlig og legemlig, og altid skrev hele oldtiden således, at Kristus ved en legemlig lokalisering er på et hvilket som helst sted, hvor han vil, og en legemlig opstigelse har fundet sted«.

En konsekvens af denne understregning af den legemlige himmelfart er selvfølgelig den oven for nævnte, at så kan Kristus ikke være legemligt til stede i nadveren. Konsekvensen drages ikke i katekismen selv (som blot taler om, at Guds søn er »vere et substantialiter« til stede i nadveren), men på den protestantiske højrefløj lugtede man omgående kætterier, og kurfyrsten forbød brugen af den i skolerne. Året efter fik Peucer dog tilladelse til at lade bogen trykke igen, når han sørgede for, at kommentere især sætningerne om Acta 3 (vers 21). Han gik straks i gang, og i 1572 udkom der – med uændret fortale – en ny udgave af katekismen, som på titelbladet anfører, at den rummer henvisninger til »hvor i hr. Philips (Melanchthons) skrifter de steder står, som af nogle er blevet angrebet i denne katekismus«. ²

Slår vi igen op på gennemgangen af himmelfarten, så fremgår det af marginalnoterne, at den tidligere citerede legemlige fortolkning er blevet angrebet af Sebastian Boetius (superintendent i Halle), af de bekendte teologer Chemnitz og Selnecker, af teologerne i Jena (»gnesiolutheranernes« højborg) og endelig af teologerne i hertugdømmet Lüneburg. Men ifølge samme note kan man finde den legemlige fortolkning i Philips kommentar til Kolossenserbrevet. Wittenbergerne nøjedes imidlertid ikke med denne henvisning til autoriteten Philip Melanchthon. Som de havde fået besked på, omarbejdede de også selve teksten således, at der efter citatet fra Acta 3,21 er tilføjet Luthers latinske gengivelse og den græske tekst med følgende bemærkning:

»for at ingen skal nære mistanke om, at Kristus holdes ligesom fanget eller bundet til et bestemt sted i himlen, så at han ikke kan være, hvor han ved sit ord har bundet sig til at være eller overalt, hvor han vil«.

Boethius havde (på vegne af præsteskabet i Halle) anklaget katekismen for zwinglianisme. Ved deres bemærkning afgrænser Wittenbergerne sig tilsyneladende fra den zwinglianske-calvinske »in loco circumscripto«-tanke. Kristus kan være, hvor han har lovet at være, altså også i nadveren. Men når han nu er faret legemligt til himmels og skal være dér til altings genoprettelse, så kan hans nærvær i nadveren jo ikke være af legemlig art, selv om han ikke er bundet til et bestemt sted i himlen. Og Wittenberger-teologerne fastholdt deres »kryptocalvinske« holdning, indtil situationen eksploderede i 1574, hvor kurfyrsten opdagede, hvad der var ved at ske: at Kursachsen var ved at blive reformert og dermed ville blive unddraget den augsburgske religionsfreds bestemmelser. Han greb hårdt ind og fængslede eller landsforviste sine teologer. Peucer tilbragte mere end 10 år i fængsel, inden han endelig blev frigivet. Pezel blev efter et kortere fængselsophold udvist

og endte sine dage i Bremen. Affæren fik et efterspil i Danmark, idet de wittenbergske teologer påberåbte sig Niels Hemmingsen, der ikke havde lagt skjul på sin »kryptocalvinske«³ nadverlære. Og efter flere års pres fra Kursachsen måtte Frederik II i 1579 bekvemme sig til at suspendere Niels Hemmingsen.³

Da der en kort stund blæste mildere vinde i Kursachsen, blev Wittenberger-katekismen genoptrykt (i 1581), men den synes ellers ikke at have haft nogen betydning dér.⁴ Derimod overlevede den på dansk og norsk grund de tyske lærestridigheder (ganske vist i den reviderede udgave). Den blev nemlig genudgivet ikke mindre end 5 gange i København. Første gang i 1589, trykt af Lorentz Benedicht. Næste gang i 1592, trykt af Mads Vingaard. Og året efter igen genoptrykt af Benedicht. Der kan næppe være tvivl om, at hele tre optryk så kort efter hinanden må betyde, at bogen er blevet brugt til det, den også af sine forfattere i Wittenberg var beregnet på: religionsundervisning i latinskolernes mellemste klasser. Titelbladets og noternes henvisninger til Philip Melanchthon har været tilstrækkelige til at sikre dens ortodoksi herhjemme, hvor Niels Hemmingsen (der først døde i 1600) stadig var det store teologiske navn og philipismen den dominerende retning. Og forresten så interesserede man sig ikke for de tyske teologers stridigheder. Mads Vingaard genoptrykker nok titelbladet efter den tyske reviderede udgave (eller efter Benedichts), men inde i bogen har han faktisk udeladt marginalnoterne og dermed fjernet sporene af de tyske debatter.⁵

Knap 15 år senere dukker Wittenberger-katekismen imidlertid op igen, trykt hos Henrik Waldkirch i 1607. Denne gang er marginalnoterne væk og titelbladets henvisninger til stridighederne i Tyskland ligeledes, men ellers er det med en enkelt undtagelse den samme bog som andenudgaven fra Wittenberg 35 år tidligere. Hvorfor kommer Wittenberger-katekismen nu på markedet igen og ovenikøbet forlagt af selveste universitetsbogtrykkeren?

Det hænger sammen med, at Christian IV i begyndelsen af århundredet startede en større reform af latinskolerne i Danmark og Norge. Baggrunden var, at mange unge danske og norske, ikke mindst adelsdrenge, i disse år blev sendt til jesuiternes mønsterskoler i Nordtyskland, mens de danske skoler synes at have været i en ringe forfatning. Da alle kunne blive enige om, at katolicisme var af det onde, måtte de latinske skoler altså strammes op herhjemme. Og den udpræget anti-katolske Christian IV udstedte den 22. oktober 1604 en forordning om reformer i det lærde skolevæsen.⁶ Kongen anfører her en række årsager til, at »ungdommen i skolerne her i riget meget bliver forsømmet«.

Som den første nævnes, at »der ikke læses ens autores udi skolerne over alt riget«. Og senere anføres som en »mærkelig brøst, at børnene ikke udi tide tilholdes at lære deres Catechismum og børnelærdom«. Christian IV har bl.a. af disse grunde givet »hæderlige og højtlærde rectori og professoribus udi universitetet her udi vor købstad København« befaling til at udarbejde »en vis generalforordning«, som alle rektorer fra nu af skal rette sig efter.

Generalforordningen består af to dokumenter, som begge er trykt i den norske kirkeordinans af 1607. Den første er en »Tabella Scholastica«, som er en kortfattet opremsning af, hvilke bøger der skal udgøre pensum i 6 klasser, og hvordan de skal benyttes. Groft sagt⁷ drejer det sig nu som før om latinsk grammatik, om læse-, skrive- og talefærdighed på latin og om repetition. Dertil kommer så, navnlig i første og anden klasse, et bestandigt katekismus-terperi (efter Luthers lille katekismus), i de højere klasser også læsning af evangelietekster og i den øverste af Melanchthons »Examen ordinandorum«. Men fra 3. til 5. klasse hører også »Catechesis Witebergensis« med til pensum. I 3. klasse skal man læse et uddrag (epitome), i 4. klasse »uden de vanskeligste definitioner« og i 5. klasse skal man bare læse den.

Denne »Tabella Scholastica« er (ligesom de bredere betragtninger i »Admonitiones necessariae ad pietatem et profectum juventutis scholasticæ«) konciperet af professor Hans Poulsen Resen.⁸ Det er også ham, som i de følgende år udarbejder en række af de nye lærebøger i bl.a. logik, retorik og latinsk grammatik, som tabellen foreskriver. Måske er det derfor også ham, der har besørget nyudgaven af Wittenberger-katekismen. At den nemlig hører med i serien af nye »ens« lærebøger kan der ikke være tvivl om. På sidste side står der meget officielt »Hafniæ, pro scholis puerilibus in Dania, Anno J. Chr. MDCVII«. På samme side findes iøvrigt den eneste afvigelse fra Wittenberger-forlægget, nemlig et »appendix« med billedforbudet fra Dekalogen (som ikke findes i selve teksten) og Melanchthons kommentar dertil.

»Examen ordinandorum« synes derimod ikke genudgivet til lejligheden, som man kunne vente. Når Resen i 1608 udgav et andet skrift af Melanchthon, nemlig Bugenhagens latinske oversættelse af »Unterricht der Visitatoren«, er der kun den indirekte forbindelse til skolereformen, at begge de nævnte aktstykker er trykt sammen med denne udgave.⁹ »Unterricht« hører til de bøger, som præsterne ifølge kirkeordinansen af 1537 skal eje. Men den hører ikke, som »Examen«, med til »Corpus doctrinæ Christianæ« – en samling af skrifter forfattet af Melanchthon + de 3 oldkirkelige symboler – som Wittenberger-kate-

kismen ville være sammendraget fra. Iøvrigt indgik »Examen ordinandorum« jo også i latinskoleundervisningen i Kursachsen som allerede nævnt.

Hvorom alting er, Wittenberger-katekismen blev altså i 1607 officielt gjort til lærebog i de danske og norske¹⁰ latinskolers, og et genoptryk af den fra 1615 er bevaret.¹¹

Men det mærkelige er, at det var Hans Poulsen Resen, der som nævnt konciperede forordningen af 1604. Der er jo en lang og solid kirkehistorisk tradition for at anse ham for at have været den hjemlige kryptocalvinismes banemand, en ny Jojada, der værgede den rene lære.¹⁵ Hans vej til Sjællands bispestol er da også bestrøet med kryptocalvinisters lig – omtrent bogstaveligt: Dybvad blev afsat og døde i yderste fattigdom, Stub døde i udlandet, Koch blev landsforvist o.s.v. Spørgsmålet er: hvordan kunne Resen udgive eller i hvert fald gå med til at foreskrive en katekismus, som var blevet så voldsomt angrebet af den lutherske højrefløj? Ser vi anstændigvis bort fra, at det måske for Resen mere kom an på magten end på de teologiske principper, så synes det at forholde sig således:

Omkring 1604 har Christian IV ligesom sin fader ønsket at fortsætte traditionen fra Niels Hemmingsen, den philipistiske tradition, som jo ikke nødvendigvis behøvede at føre til krypto-calvinisme. Der er vidnesbyrd nok om, at kongens eget teologiske standpunkt var moderat philipistisk. Krypto-calvinister som Oluf Koch havde han intet til overs for – jfr. hans meget partiske optræden i diskussionen mellem Resen og Koch på Koldinghus.¹² Men ærke-lutheranere som Jørgen Lauridsen Friis vakte om muligt i endnu højere grad hans vrede. Bekendt er hans udtalelse om Friis:

»... myn mening Er, at bøddelsen brat Riffue hans tunge aff hans halss, huormed hans satyt och offte forargiet syne tilhører med, Tii ieg ued inted, huad der kunde siigis groffuer End ded, som den kompan wden ophør sagdt haffuer ...«. ¹³

Og Wittenberger-katekismen i dens reviderede udgave kunne være et anvendeligt middel til at videreføre denne kurs. At Christian IV personligt er gået ind for bogen, er der vel ingen direkte vidnesbyrd om, men et indirekte kunne være følgende:

I maj 1615 skrev kongen et udkast til Christian Friis til Kragerups ed som hofmester for prins Christian. Heri hedder det:

»Ieg uill ochsaa giffue med største fliid acht paa, at ha: fu: Na: vdaff skolemesteren ingen anden *Cathekismus* under handen giffuiss End densamme, som udi disse Lande och riiger brugelig er, Ephtersom den udi E: K: M: ordinandts befhalt er«. ¹⁴

Det må være klart, der med kongens »ordinandt« henvises til latinskoleforordningen af 1604. Udgiverne antager (i deres note) uden videre, at der er tale om Luthers lille katekismus på dansk. Men som vi har set, skulle Luthers lille katekismus kun bruges i latinskolernes første to klasser, hvorefter man går over til Wittenberger-katekismen eller dens forkortede udgave. Man kan naturligvis ikke parallellisere latinskoleundervisningen med den formentligt meget mere intensive og effektive undervisning af en fyrstesøn. Så selv om Christian kun var 12 år gammel på dette tidspunkt, er det mest sandsynligt, at det faktisk er Wittenberger-katekismen, kongen skriver om.¹⁵ Dertil kommer det umiddelbare indtryk af, at der her tales om en ganske bestemt katekismus, som er blevet lovbealet for ikke ret længe siden. Og det kan man just ikke sige om Luthers lille katekismus, der jo allerede nævnes i kirkeordinansen af 1537.

Det er ganske svært her at forestille sig Resen på linie med kongen. Mere og mere ortodoks blev han, og mere og mere fremhævede han Luther og Luthers lille katekismus. Allerede i 1608 udgav han Luthers lille katekismus – formentligt også som led i skolereformen. Og i en af passagerne her afvises netop den forståelse af himmelfarten, som også den reviderede udgave af Wittenberger-katekismen lægger op til. Resen gengiver nemlig leddet i trosbekendelsen om opstandelsen »som skal komme at dømme de leffuendis oc de døde« i stedet for »deden han skal igienkomme« – altså ingen »lokal« forståelse.¹⁶ Og meget tyder på, at han har forsøgt at neutralisere Wittenberger-katekismen mest muligt. I 1616 udgiver han igen Luthers lille katekismus, også beregnet til latinskolebrug, med tilføjelse af billedforbudet (som i 1607-udgaven af Wittenberger-katekismen), men denne gang med Luthers og ikke Melanchthons forklaring.¹⁷

Selve Wittenberger-katekismen kunne han vel ikke røre, men han kunne kaste sig over det udtog, »Epitome«, som var foreskrevet for 3. klasse. Og det gjorde han. Waldkirchs konkurrent, Samuel Sartor, har udgivet et skrift, desværre uden årstal, som bærer titlen »Catechesis Vitebergensis epitome. Pro Pueris«. Det viser sig at være en forkortet udgave af Wittenberger-katekismen, hvor alle tvivlsomme eller anstødelige passager er fjernet. Og Melanchthon citeres ikke længere på sidste sides gengivelse af billedforbudet. Her står iøvrigt igen officielt trykt »in usum Scholarum Pueriliorum in Dania«. Og i 1618 udkom, ligeledes hos Sartor, en dansk oversættelse af dette skrift. Den fuldstændige titel lyder:

»Witenbergiske CATECHISMUS, Paa det korteligste befatted/ for Børn. Met egne Ord/ aff Latinen, som de læses for de smaa i Scholerne/ naar de haffue vel leardt/ stedse at beholde/ D. M. Luthers lille Catechismus/ til den sande meening at begynde paa/ oc bliffue vdi/ effter vor Christelige Kirckeordinantz/ etc«.

Jeg citerer fra denne udgave afsnittet om himmelfarten:

»Vdi Apostlenes Gierningers første Capitel/ beskriuffis opfarelsens Historie. Hand bleff optagen/ som de saae der paa/ oc en Sky tog hannem bort fra deres Øyen. Icke skal heller nogen mene/ at Christus holdis fast bunden til nogen viss sted i Himmelen/ saa hand icke skulde kunde være/ huor hand haffuer sig tilbundet met sit Ord/ eller huor hand vil«.

Her er ikke alene henvisningen til Acta 3, 21, men også den oprindelige passage om Kristi legemlige himmelfart udeladt. Det har ikke bare drejet sig om at fjerne det, som for »de små i skolerne« kunne være for kompliceret, men om at umuliggøre en krypto-calvinistisk forståelse af nadveren.

I 1627 får vi igen en latinsk og en dansk udgave af »Epitome«. Den er uforandret fra den foregående, når bortses fra titelbladet. I den danske oversættelse lyder titlen nu:

»CATECHESIS. Paa det korteligste befatted/ Af Latinen/ som dend læsis ræt oc vden faare/ for de smaa i Scholerne« ... (herefter som i 1627).

Ordene »uden fare« antyder, at der alligevel på et eller andet tidspunkt har været diskussion om Wittenberger-katekismen eller udtogets ortodoksi. Måske er det den samme diskussion, der skimtes bag udkastet til hofmesterens ed? Men den må i hvert fald være forstummet efter 1634.

Der kommer en ny skoleforordning i 1632.¹⁸ Nu regnes der med 7 klasser. »Epitome« skal læses i 4. klasse, Luthers lille katekismus og »Wittenbergernes katekismus« i 5. klasse sammen med et »Epitome Christianæ doctrinæ«. »Examen ordinandorum« er faldet helt væk. Det er måske i forbindelse med denne skolereform, at Resen i 1634 får påbud om at levere en forklaring til Luthers katekismus.¹⁹ I hvert fald kunne Sartor samme år på latin og dansk trykke et skrift med denne titel (efter den danske udgave):

»Dend heele CATECHISMUS: Baade af Luthers den mindre/ oc desforuden/ af den vedtagne korte Extract/ ofuer dend reene Evangeliske Lærdom/ saa aldelis uden fare/ i sin rette Meening ...«.

Her er »Epitome« (»den vedtagne korte Extract«) stadigvæk med, men ellers er teksten helt igennem ortodoks luthersk. Wittenberger-katekismens rummelige nadverdefinition er f.eks. bibeholdt. Men den har nu fået et klart ortodokst fortegn, idet der umiddelbart før den er indskudt en definition på »Alterens Sacramente«, som er hentet fra Luthers lille katekismus:

»Alterens Sacramente er vor HERRIS JESU Christi sande Legeme/ oc sande Blod/ vnder Brød oc Viin/ indsæt derfor af Christo self/ at Christne skulle æde oc dricke det«.

Tilsyneladende er der samtidigt blevet undervist og eksamineret efter den »gamle« Wittenberger-katekisme til opimod 1650.²⁰ Men med skoleforordningen af 1656 er den definitivt væk, og kun Resens ortodokse udgave af »Epitome« er tilbage. Forordningen taler nemlig kun om »Catechismus integer« – og det er just betegnelsen for Resens udgave fra 1634, som oplevede mindst 5 genoptryk – det sidste så sent som i 1778 – i den latinske version og 2 i den danske. Først Pontoppidans katekismus, »Sandhed til Gudfrygtighed«, fra 1737, slog den endeligt af marken.²¹

Som vi har set, var der efterhånden ikke meget tilbage af den oprindelige Wittenberger-katekismus. Men de trykte spor har trods alt holdt sig i Danmark og Norge i næsten 200 år. Tusindvis af danske og norske latinskoleelever har skullet plages (tør man vist godt sige) med spørgsmål som »Hvad betyder ære?« Og har lært at gentage Pezels definition: »Verus honor est comprobatio Rei alicujus, retribuens ei Præstantiam, et reverenter se ei subjiciens« (af forklaringen til 4. bud). Eller som det hedder, indført af en 1700-tals hånd, i 1607-udgaven af Wittenberger-katekismen:

»Det er den rette Ære, at mand samtycker bejaer og bekræfter en ting, og tillægger den sin ypperlighed, og ærbødeligen ydmyger sig der under«!

Vi kan ikke udelukke, at en eller flere udgaver af såvel Wittenberger-katekismen som af »Epitome« eller af Resens sammendrag kan være gået tabt. Derfor kan vi ikke opklare Wittenberger-katekismens skæbne i Danmark og Norge fuldstændigt. Men for dens ældste histories vedkommende tegner der sig et nogenlunde klart billede. Christian IV har længst muligt forsøgt at fastholde den gamle tradition fra Melancthon og Niels Hemmingsen, mens hans førende teolog og kirkemand, biskop Resen, på sin side har arbejdet på indførelsen af den lutherske ortodoksi. Og Resen gik af med sejren. Men til syvende og sidst har de to hovedaktører haft en fælles interesse i, at der herskede uniformitet i

rigerne, »ens autores« over alt. Med god grund fremhævede den ortodokse Jesper Brochmand i sin ligprædiken over Christian IV, at han havde anset »unitas religionis« som sine rigers pryde, værn og støtte, som den bedste grundvold for statens trivsel.²³

1. Se J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*, I. Teil, II, 1, Gütersloh 1911, s. 26 f.
2. Teksten til både 1. og 2. udgave er optrykt i samme værks I. Teil, II, 2, Gütersloh 1911, s. 119 ff.
Såvel udgaven af 1571 som den reviderede af 1572 findes på KB.
3. Jfr min fremstilling i »Socialhistoriske aspekter af Niels Hemmingsens forfatter-skab« i *Kirkehistoriske Samlinger* 1979, s. 14 ff.
4. Reu (se note 1), s. 35.
5. Lorentz Benedichts nytryk fra 1593 er dog identisk med trykket fra 1589.
6. Optrykt i H. F. Rørdam, *Danske Kirkelove III*, Kbh. 1889, s. 17 ff.
7. Se gennemgangen i Kristian Jensen, *Latinskolenes dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden*, Kbh. 1982, s. 110 ff.
8. Jfr. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen I*, Kbh. 1929, s. 247 ff.
9. Jfr. Kornerup, *anf. værk*, s. 249, note 1.
10. Jfr. – foruden udgaven af den norske kirkeordinans, Kbh. 1607 – Osc. Moe, »Katechismus og Katechismusundervisningen fra Reformationen, især i Danmark og Norge« i *Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge*, Christiania 1891, s. 171.
11. Trykt i Kbh. hos Waldkirch, uændret fra 1607-udgaven bortset fra, at der efter sidste sides »Pro Scholis puerilibus in Dania« er indføjet »Una cum catechismo minore Lutheri, perpetuo«.
12. Jfr. Kornerup, *anf. værk*, s. 427 f.
13. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, ed. Bricka og Fridericia, 5, Kbh. 1969 (1883-85), s. 400.
14. *Breve I*, Kbh. 1969 (1887-89), s. 91.
15. Iøvrigt fandtes der latinskoleelever fra 7-års alderen, jfr. Kristian Jensen, *anf. værk*, s. 44.
16. Jfr. Kornerup, *anf. værk*, s. 358. Det var just denne stilistiske, men altså ingenlunde blot formelle, rettelse, som var kernen i striden mellem Resen og Koch, Kornerup s. 405 ff.
17. Se optrykket i A. Chr. Bang, *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker II*, Christiania 1899, s. 121 f.
18. Trykt i J. E. Rietz, *Skånska skolväsendets historia*, Lund 1848, s. 631 ff.
19. Ifølge E. Pontoppidan, *Annales ecclesiæ danicæ III*, Kbh. 1747, s. 807.
20. Jfr. Kristian Jensen, *anf. værk*, s. 169, idet Jensen dog synes at forveksle den med Luthers store katekismus.
21. Trykt i H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier I*, Kbh. 1891, s. 182 ff.
22. Jfr. Moe, *anf. art.*, s. 199.
23. Jfr. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen II*, Kbh. 1968, s. 25.